

КУРГАНИ ДОНЕЧЧИНИ: ЗАГАЛЬНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ОБЛІКУ ТА ОХОРОНИ

Дегерменджі С.М.

This paper is devoted the problems of barrow preservation and their registration in the Donetsk region in the past and today.

Кургани займають чільне місце з-поміж пам'яток археології Донецької області. Більшість з них знайшли відображення у електронній базі даних, створеній у відділі охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею. На кінець 2003 р. у цій базі за допомогою польових обстежень та топографічних джерел враховано 7260 курганів, що складає понад 90 % від загальної кількості врахованих археологічних об'єктів. До них слід також додати передбачувану кількість ще не виявлених курганів та курганів, повністю досліджених розкопками.

Кургани, які було досліджено у XIX та на початку XX ст. способом колодязя або траншеї (близько 175 об'єктів¹), не можуть вважатися повністю дослідженими. Як встановлено у наш час, означеними способами було досліджено лише центральну частину кургану, тоді як його поли, де може знаходитися чимала кількість поховань, залишалася не рушеною. Частина таких курганів виявляється та ідентифікується під час польових обстежень. Так, один з курганів, розкопаних Н.Є. Бранденбургом у 1889 р. біля с. Федорівка, надійно ідентифікується серед курганів, обстежених В.М. Горбовим і А.М. Усачуком у Володарському районі (див. статтю А.М. Усачука, Ю.Б. Полідовича, О.В. Колесника у цій збірці). Теж саме можна сказати про кургани з розкопок В.О. Городцовим у 1903 р. на південь від с. Райське (нині біля с. Торське Костянтинівського району, обстеження Ю.Б. Полідовича і В.В. Циміданова у 2001 р.) і Є.П. Трифільєва у 1901 р. на північ від с. Торське (нині Краснолиманського району, обстеження О.Р. Дубовської і С.М. Дегерменджі у 1987 р.). На цих курганах є звичайними залишки шурфів, траншей тощо (рис. 1, 3, б). Але в недосліджених

частинах кургану поховання, цілком вірогідно, збереглися. Тому кількість курганів, досліджених до 20-х років XX ст., повинна враховуватися у загальній кількості ще існуючих курганів.

Інша річ – 735 курганів¹, які розкопувалися “на знесення”, починаючи з кінця 20-х років XX ст. З них 249 вже занесено до загальної бази даних. Інші 486 враховуються у загальній кількості курганів, але у базу даних їх буде занесено тільки після більш-менш точного встановлення колишнього місця розташування. Це важливо для подальшого якомога повнішого відновлення курганної топографії з урахуванням усіх об'єктів та остаточного корегування бази даних і визначення загальної кількості раніше існуючих курганів.

Передбачається виявити ще близько 600 курганів за рахунок слабо обстежених районів. Цілком вірогідно також, що частина малих курганів (до 2 тисяч) свого часу не була помічена топографами і тому не була позначена на картах або була повністю розорана, ще до проведення обстежень та не виявляє ніяких ознак у сучасному рельєфі. Знайти їх можна тільки завдяки аеророзвідці або випадку (археологи іноді мають справу із окремими похованнями, на які натрапляють будівельники і визначити курганну належність яких буває дуже важко; наприклад: [Кравченко, Шамрай, 2000]).

Таким чином, з урахуванням накопичених даних та перелічених припущень на території сучасної Донецчини у минулому могло бути понад 10 тисяч курганів.

Сучасні кургани представляють собою переважно невеликі височини. Більшість з них у наш час має насип діаметром до 20-30 м та висотою менше 0,5 м. Частина курганів вже повністю втратила насипи. Розташування таких об'єктів визначається приблизно.

¹ - За підрахунками, наданими А.М. Усачуком та Ю.Б. Полідовичем.

ББІ

Арх
Арх
ІСБ
Том
на с
ВУ

Утв
Рек

Жу
9. У

Изд
и к

На
у п

Ред

Гла

Ред

Ред

Тел
Ко

©
©
J

2

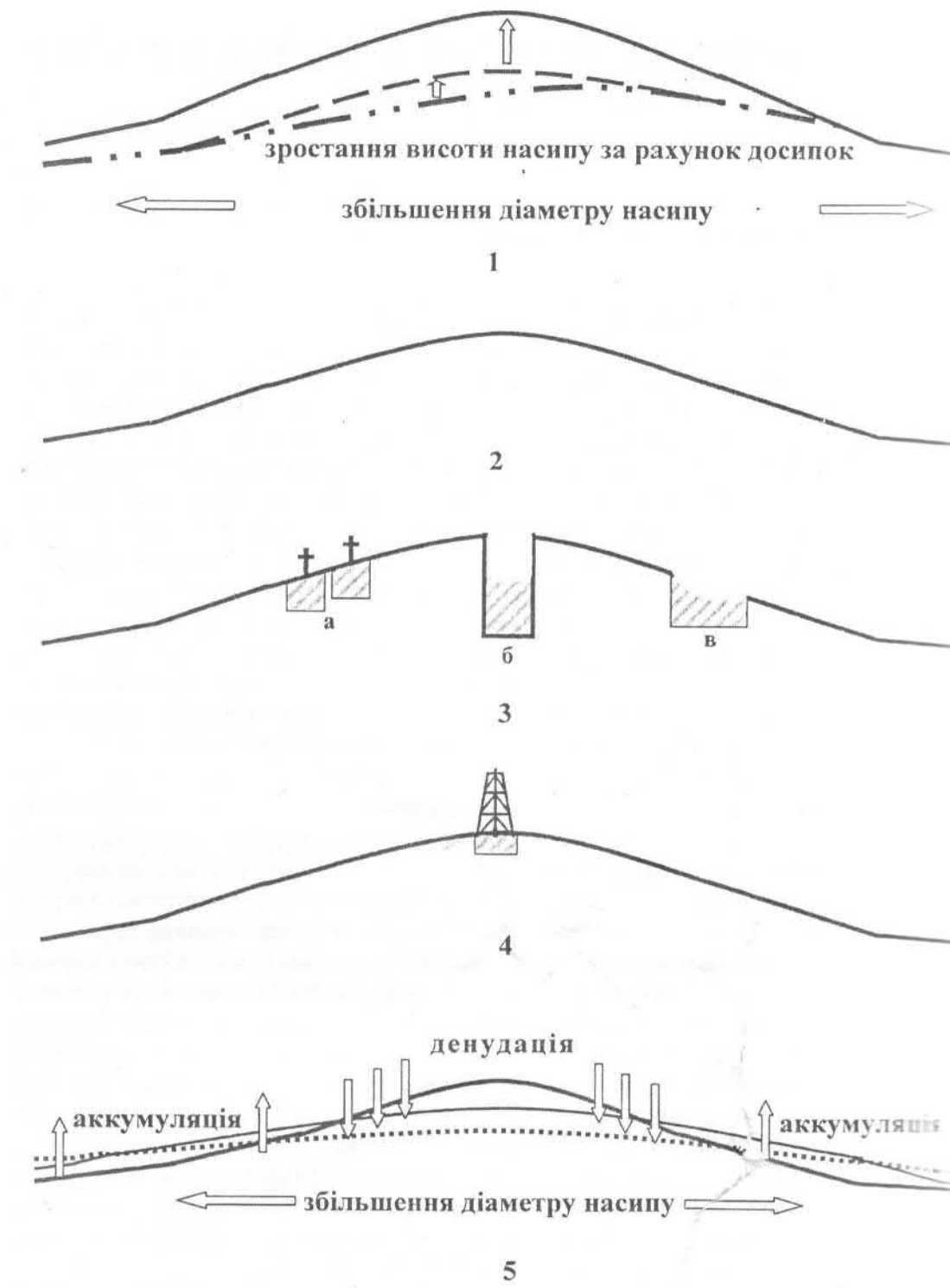


Рис. 1. Типи зовнішньої трансформації курганного насипу (принципова схема)

Fig. 1.

Найбільш ранні кургани на Донеччині відносяться до рубежу IV-III тис. до н.е. [Археологія Української ССР, 1985, с.311-320; Белов, Ляшко, 1991]. Носії наступних курганних культур неодноразово використовували вже існуючі насипи курганів за їх первинним призначенням як поховальні споруди для нових поховань. Насипи, автентичні найбільш раннім курганним культурам, згодом “автентизувалися” носіями більш пізніх культур. Робилися досипки і нові насипи, які ставали невід’ємною складовою частиною курганної споруди. Все це призводило до поступового збільшення насипу кургану (рис.1, 1). Процес його зростання припиняється із зникненням курганних культур. Щодо “темних” (з точки зору археології регіону) часів “Дикого поля” (з кінця XIV до кінця XVI ст.) і часів нового освоєння українського степу з кінця XVI ст. до початку його розорювання наприкінці XVIII ст., то ми поки що не маємо виразних археологічних свідчень використання або руйнації насипів курганів (зокрема, використання їх запорозькими козаками для організації сторожових постів археологічно не простежено). У всякому разі антропогенний пресинг на насипи курганів був мінімальним. Використання ж курганів під сучасні цвинтарі (такі випадки в області не поодинокі), звичайно, не супроводжується досипкою. Навпаки, під цвинтарем курган лише поступово руйнується (рис.1, 3, а).

Насипам курганів притаманна згладжена поверхня та м’яко окреслені схили і підосва. Такі обриси складуються у процесі денудації кургану. Це, насамперед, знесення мас ґрунту під його власною вагою (гравітаційний рух) з верхньої частини насипу та акумуляція продуктів зносу на полі (поверхні підосви) кургану (рис.1, 5). Велику роль у цьому процесі відіграє вітрова ерозія. Не випадково більшість курганів із ґрунтовим насипом мають більш крутий західний схил і більш похилий – східний, які сформувалися під дією домінуючих у регіоні сильних східних вітрів. Загальний процес зменшення висоти кургану супроводжувався збільшенням його діаметру. Ці процеси значно посилюються, якщо насип кургану розорюється. Безумовно, курганам, насипи яких не розорюються і поверхня яких задернована, властиві більш круті схили. Дерновий покрив таких курганів до певної міри стримує денудацію насипу. Оранка ж не тільки руйнує верхню частину насипу і сприяє зносу ґрунтової маси

по схилам [Чмихов, 1989, с.86], але й руйнує дерновий шар, що посилює природну ерозію насипу. І тільки пониження висоти кургану поступово знижує інтенсивність руйнації. Зменшення крутизни схилів кургану нижче граничного кута природного схилу гальмує подальшу руйнацію насипу за умови припинення оранки, а штучне або природне відновлення дернового покриву робить подальшу руйнацію майже неможливою [Добровольський, 1967; Бабков, Безрук, 1976; Пиотровський, 1977; Кизельватер и др., 1981].

Особливо активно депресивна трансформація курганних насипів сучасної Донеччини розпочалася наприкінці XVIII ст. з початком розповсюдження рільництва [Кириков, 1983]. Саме оранка стала найбільш тривалим, хоча й повільним за дією, компонентом антропогенного тиску на курганні насипи. Руйнівний характер цього тиску став більш суттєвим з середини XIX ст. з розвитком товарних відносин у аграрному секторі економіки, що зумовило активне землеробське освоєння регіону. Відсоток розораних земельних угідь підвищився з 25-32 % у 1860 р. до 60 % у 1887 р. [Морачевський, 1910]. Зростання аграрного виробництва поступово призводило до зникнення курганів, як акцентних елементів традиційно-степового історико-культурного ландшафту, який витісняється монотонними агроландшафтами. Вже наприкінці XIX ст. селяни говорили: “Колись у степу було більше могил, і стояли на них мамаї (кам’яні баби). А менше тих могил стало, бо їх розсунули плугами” [Савур-Могила, 1990. С.22].

Негативне для курганів антропогенне навантаження зросло у XX ст. Починаючи з 20-х років відсоток розораних земель перевищив 80 % (з короткочасним підвищенням до 90 % у південних районах області, за даними 1926 р.) [Матеріали ..., 1927; Народное хозяйство ..., 1981]. У 1927 р. маріупольський археолог П.М. Піневич за результатами обстежень курганів у Приазов’ї відзначав, що курганів багато, але вони пошкоджені шукачами скарбів та поруйновані глибокою оранкою. Якщо грабежі курганів у радянські часи майже припинилися, то їх розорювання навпаки посилювалося. А отже, за висновком дослідника, “несмотря на все предупредительные меры и охрану памятников доказано, что пройдет еще несколько десятков лет и от тысяч малых курганных насыпей останутся самые незначительные следы в лучшем случае” [Пиневич, 1927].

Нині ми можемо тільки припускати, що ще 100-150 років назад ланцюжки та скупчення невеликих курганів увінчували всі вододіли та чималу кількість терас і схилів. Один з таких ланцюжків на нерозораній ділянці вододілу вдалося зафіксувати поблизу с. Монахове Макіївської міської ради. Він складався з 21 невеликих насипів діаметром 8-12 м та висотою 0,3-0,4 м і простягся за лінією вододілу на 1,4 км. Подібні ланцюжки збереглися також в деяких місцях Амвросіївського та Шахтарського районів завдяки присутності великої кількості каменю у насипах. Можна тільки здогадуватися, що існувала велика кількість подібних курганів і з ґрунтовими насипами, але вони невпинно зникали і зникають під плугом.

Траплялися й випадки цілеспрямованого знищення курганних насипів. Це торкнулося навіть курганів висотою 1-2 м, а деяких випадках – і вищих, особливо якщо їх насипи було сформовано тільки з ґрунту. Зокрема, під час розвідок 1998 р. біля с. Миколайпілья Дружківської міської ради на здивування не було знайдено кургану, позначеного на топографічних картах 1940-х рр. із висотою 3,0 м. Місцеві мешканці підтвердили наявність у минулому високого кургану, який з часом “розтягли плугом”. З метою прискорити цей процес часто застосовувалася глибока оранка, яка проводилася на місці кургану по кілька разів за сезон. Але великі кургани та кургани з камінням в насипу, які важче розорюються та, відповідно, краще зберігають природне дернове покриття, знаходяться, у цілому, у кращому стані (рис. 1, 2).

Поряд з рільництвом у ХХ ст. посилилася дія інших руйнівних техногенних факторів, які на відміну від тиску рільництва, відрізнялись локальною але більш згубною дією. У аграрному секторі це меліоративне будівництво, яке активно проводилося у 60-80-ті роки, насамперед, з улаштуванням водонакопичувальних басейнів, для спорудження яких досить часто використовували як сам курганний насип, так і ґрунт з нього. Будівництво котловану басейну у зоні курганів часто призводило до їх повної руйнації (деяку частину таких курганів вдалося виявити при зіставленні даних топографічних карт та схем землекористування різних років зйомки). Окрім того, при підготовці поля до дії зрошувальних установок охоронні археологічні роботи були обов'язковими тільки для курганів вище 0,7 м.

Нижчі кургани не ставали на перешкоді руху відповідних мобільних модулів, і тому їх дослідження не передбачалося й кошти на розкопки не виділялися. Тому досить часто такі кургани лишалися на полі [наприклад: Полидович, 1993, с. 35, рис.9, 1]. Але з часом вони зносилися самими будівельниками, зникали під дією інтенсивного заорювання та зрошування. Окрім того, археологам часто доводилося залишати кургани з геодезичними знаками, знесення яких дозволялося лише за особливого дозволу Територіальної інспекції Держгеонагляду України і Молдавії. Але й ці кургани інколи зносилися меліораторами, як у випадку із курганом біля с. Полкове Волноваського р-ну (за свідченням В.А. Підобіда). Інколи керівництво будівельників використовувало досвід бульдозеристів, що працювали з археологами, для руйнування насипів не врахованих курганів. Саме після такої руйнації було досліджено два кургани біля с. Шевченко у Першотравневому районі у 1983 р. [Моруженко, Зарайская, Санжаров и др., 1983]: насипи почали знімати із наслідуванням археологічним траншеям, сподіваючись, що не натраплять на залишки поховань. І тільки коли в траншеях з'явилися впускні поховання, викликали археологів. Але скільки було таких курганів, насипи яких було знесені більш цинічно і без усіляких застережень?!

Окрім того, загроза існуванню курганів виникла у зв'язку з більш щільною забудовою та розширенням населених пунктів та виробництв (урбанізацією, розвитком селітебної та промислової зон), поширенням техногенних ландшафтів (поява нових гірничих розробок, особливо кар'єрів); об'єктів інфраструктури (каналів, трубопроводів та доріг). Зростання темпів будівництва у більшості випадків не передбачало адекватних заходів з захисту археологічних об'єктів. Ще наприкінці ХІХ ст. десятки курганів було зруйновано під час будівництва магістральних залізничних ліній, які пройшли головним вододілом Донбасу. Лише окремі з них було досліджено. І тільки деякі кургани, розташовані біля залізничних ліній, вціліли до наших днів (кургани у Кіровському районі м. Донецьк, Волноваському і Володарському районах). Чимало курганів зникло під час бурхливого промислового і громадянського будівництва. В зоні щільної забудови міст збереглися тільки окремі кургани (курган “Дід” у Маріуполі, курган біля Київського виконкому у м. Донецьку тощо) або кургани, на яких ще до

Великої Вітчизняної війни було встановлено геодезичні знаки (низка курганів у Горлівці, Дмитрові, Донецьку, Красноармійську, Новгородівці, Сніжному тощо).

Значної шкоди курганам було завдано під час бойових дій, що пройшли донецькими степами у ХХ ст. та сприяли розвитку бelligеративних комплексів (від лат. *belligero* – вести війну) [Мільков Ф.Н., 1982]. Ще П.М. Піневич у 1927 р. відзначав, що кургани біля сел. Новоселівка (тепер частина м. Маріуполь) сильно пориті у роки громадянської війни під час оборони від військ Врангеля [Піневич, 1927]. Аналогічної шкоди було завдано курганам при улаштуванні оборонних укриттів у районі інтенсивних боїв 1941-1942 і 1943 рр. у Слов'янському, Шахтарському і Амвросіївському районах (рис. 1, 3, в). Досить часто курганні насипи пориті вирвами від вибухів. Інколи на них розміщувалися бліндажі, а часом – поховання загиблих (з цього приводу у радянських поховальних команд існувала спеціальна директива ховати загиблих на узвищеннях місцях, найбільш придатними з яких були саме курганні насипи²).

Перші охоронні розкопки курганів у зоні будівництва відбулися ще наприкінці ХІХ ст. Нажаль ці дослідження виконувалися найчастіше не професіоналами, а техніками, які керували будівництвом (С.Х. Штіда, А. Яковлев).

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років на новобудовах м. Маріуполь і м. Сталіне було налагоджено певну роботу з розкопок курганів, яким загрожувала руйнація. Вона проходила під керівництвом київського археолога М.Є. Макаренка [Усачук, 1993] і місцевих – П.М. Піневича [Піневич, 1927; 1928], М.В. Євсєєва [Євсєєв, 1932; Усачук, 1993; 1994] і Г.Г. Афендика [Кучугура, 2001].

Відновленню в області практики розкопок курганів під час будівництва у повоєнні роки сприяло вирішення питань охорони пам'яток на державному рівні (починаючи з Постанови Ради міністрів СРСР № 3898 від 14.10.1948 р. “О мерах улучшения охраны памятников культуры и старины”). Рішення обласного виконкому № 372 від 23.03.1951 р. відзначало факти аварійного стану чи руйнації низки курганів: на Гладковці у Сталіному, у Макіївці під час розширення дороги, у Катіку (Шахтарську) біля шахти

№ 15 та у Жданові (Маріуполі). З поміж них у 1951 р. В.М. Євсєєвим було успішно виконано дослідження шести курганів у селищі Гладковка у м. Сталіне на місці будівництва приватних садиб [Усачук, 1993]. Роботи було проведено за рішенням виконкому Сталінської обласної ради № 13 від 9.01.1951 р.

Але охоронні археологічні дослідження курганів на новобудовах у 1950-1960-х рр. і напочатку 1970-х виконувалися лише спорадично (розкопки Т.О. Шаповалова, С.К. Стороженка, В.Я. Устенка та ін.). В окремих випадках залучалися сили харківських археологів [Шрамко, 1961; Моруженко, 1973].

У середині 1970-х рр. із розгортанням меліоративного та іншого будівництва, на теренах Донецької області працюють експедиції Інституту археології АН України, керовані С.Н. Братченком, А.С. Беляєвим, В.Н. Даниленком, А.П. Рудаковим. У 1978 р. при кафедрі археології, етнографії, історії давнього світу та середньовіччя історичного факультету Донецького державного університету було створено постійно діючу археологічну експедицію, яка працювала на новобудовах (загальне керівництво здійснювалося А.О. Моруженко, керівництво розкопками – Н.П. Зарайською, О.І. Приваловим, В.О. Посередніковим, С.М. Санжаровим та ін.). Експедицією за 14 років її існування було розкопано понад 230 курганів у різних куточках Донецької області. Вдалося налагодити постійну роботу з донецькою філією інституту “Запоріжгідроводгосп” та Дирекцією будівництва меліоративних систем у Донецької області. Одночасно рятівними розкопками курганів займалися В.Ф. Кліменко, С.Й. Татарінов, В.К. Кульбака. З 1988 року ці роботи почали проводитися сектором археології відділу охорони пам'яток (згодом – відділом охорони пам'яток археології) Донецького обласного краєзнавчого музею. Для проведення розкопок курганів у цей підрозділ було запрошено Ю.Б. Полідовича. Загалом, починаючи з 20-х років ХХ сторіччя на Донеччині, головним чином у зоні новобудов, було досліджено близько 735 курганів.

Перші спроби щодо організації постійної роботи з обліку та охорони курганів Донеччині пов'язані з ім'ям П.М.Піневича. У 1926 р. у Маріуполі ним було створено гурток любителів

² - Інформацію надав В.А. Анденко, співробітник відділу охорони пам'яток історії і культури ДОКМ.

історії і старожитностей. На думку П.М.Піневича, метою археологічних установ має стати збереження вцілілих курганів та “вскрытие курганов, существованию которых угрожает опасность” [Піневич, 1927]. Вже у 1927 р. силами гуртка проводяться розкопки курганів поблизу с. Чермалик і в м. Маріуполь. Згодом метою гуртка стало всебічне обстеження Маріуполя і його округу [Піневич, 1928].

На початку 1930-х рр. подібний гурток існував і при Сталінському краєзнавчому музеї [Евсеев, 1932]. Однією з його дієвих акцій стала розвідка на території Чистяковського (тепер Шахтарський) і Амвросіївського районів, яку провів В.М. Евсеев (на той час – студентом Ворошиловградського педінституту і активний учасник гуртка). Дослідник детально описав стан кількох курганних груп. На кількох з них у 1935 р. було проведено розкопки [Усачук, 1994].

У повосні 1940-ві рр. почала створюватися система обліку пам'яток історії і культури. Услід за Постановою Ради міністрів СРСР № 3898 від 14.10.1948 р. “О мерах улучшения охраны памятников культуры и старины” Рішенням обласного виконкому № 372 від 23.03.1951 р. передбачало певні заходи з обліку і охорони пам'яток. У той час було складено перші обліково-охоронні паспорти, у тому числі й на пам'ятки археології, але курганів серед них не було. Лише наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років роботу з обліку курганів, зокрема досліджених, було розпочато у Сталінському краєзнавчому музеї Т.О. Шаповаловим. Ним було оформлено кілька десятків паспортів на пам'ятки, відомих за розкопками В.О. Городцова та Є.П. Трифільєва. З 1969 року паспортизація курганів була продовжена співробітниками відділу охорони пам'яток історії та культури. Над цим працювали Н.П. Друш і С.К. Стороженко. Було проведено натурні обстеження курганів у Старобешівському і Волноваському районах та м. Ясинувата. На початку 1970-х р. було проведено акцію по встановленню на частині курганів Старобешівського і Волноваського районів охоронних знаків, більшість з яких вціліла й до сьогоднішніх днів й реально сприяє збереженню пам'яток³. У 1980 р. О.Я. При-

валовою разом з С.М. Санжаровим і ще кількома студентами ДонДУ на кошти Донецького відділу Українського товариства охорони пам'яток було проведено суцільне археологічне обстеження Волноваського району.

Тоді ж розпочалися і перші спроби узагальнити знання про пам'ятки археології Донбасу. З цією метою О.К. Тахтай, у 1950-1960-ті рр. співробітник обласного краєзнавчого музею, підготував рукопис археологічної карти Донецчини, яка, щоправда, так і не була опублікована. Узагальнення інформації по пам'яткам археології проводили Д.С. Цвейбель, Т.О. Шаповалов й інші дослідники. Багато інформації про кургани, відомі на 1980-ті роки, зокрема розкопані, зрештою увійшло до “Переліку пам'яток археології” по Донецькій області, який підготували до друку О.Я. Привалова та О.І. Привалов [Список, 1988].

Робота з обліку курганів активувалась зі створенням у 1986 р. у відділі охорони пам'яток історії та культури Донецького обласного краєзнавчого музею спеціалізованого підрозділу з охорони пам'яток археології – сектору охорони пам'яток археології. З часом сектор було перетворено на відділ (нижче у всіх випадках, для зручності, ми будемо іменувати сектор відділом). Незважаючи на великий обсяг роботи виконаний попередниками, роботу з обліку пам'яток було розпочато практично з самого початку. Досвідчений фахівець у галузі курганної археології О.Р. Дубовська знайшла багато недоліків у паспортизації курганів, проведеної у попередні десятиріччя. За програмою відділу було проведено суцільні розвідки у Амвросіївському, Володарському, Краснолиманському, Мар'їнському, Новоазовському, Шахтарському, Першотравневому, Старобешівському, Тельманівському, Ясинуватському та інших районах. До цієї роботи було залучено фахівців, які мали необхідну кваліфікацію. Це, по-перше, були співробітники відділу О.Я. Дубовська, О.В. Колесник, Ю.Б. Полідович, В.І. Кузін, В.П. Клец, О.В. Теремілова та автор цієї статті, а також майбутні співробітники відділу В.В. Циміданов, А.М. Усачук, В.А. Підобід, які згодом прийшли на постійну роботу до музею. З відділом на цьому напрямку співпрацювали

³ - У проведеній роботі був і суттєвий недолік: знаки ставилися не на всіх курганах з групи, а тільки на найбільших. Кургани без знаків продовжували розорювати й для багатьох селян відсутність знаку є безсумнівним доказом того, що “бугор” не є курганом.

також В.М. Горбов і М.Л. Швецов. При проведенні археологічних розвідок вперше використовувалися придбані відділом охорони пам'яток археології районні карти-схеми землекористування масштабу 1 : 50 000 (з дозволу Територіальної інспекції Держгеонагляду України і Молдавії № 1020 від 16.07.1984 р.). Зйомка курганів виконувалася у масштабі 1 : 2 000. Вперше при складанні схем розташування курганів обов'язково використовувалася інструментальна прив'язка, задля чого було придбано необхідне устаткування. Все це сприяло підвищенню якості отриманої інформації щодо розташування курганів. Завдяки одержаним даним, бюджетному фінансуванню та за фінансової підтримки товариства охорони пам'яток до 1992 р. відділом охорони пам'яток археології було паспортизовано близько 700 раніше невідомих курганів. Подальше фінансування програми археологічних обстежень з поступовим обліком та паспортизацією нових і нових курганів, на жаль, було припинено.

Але не менш актуальним та невідкладним у роботі відділу охорони пам'яток археології було виявлення археологічних об'єктів у зонах новобудов. Пропозиції відділу щодо удосконалення цієї роботи було покладено в основу рішення виконкому обласної ради "Про організацію виявлення, обліку та схоронності пам'яток археології" № 407 від 29.11.1989 р. Це дозволило організувати обов'язкове проведення виявлення та обліку археологічних об'єктів у зонах новобудов. Таким чином відділом забезпечено захист десятків курганів. При цьому вдалося обмежитися розкопками лише 11 курганів. У випадках потрапляння курганів у зону будівництва досить часто вдавалося змінити трасу або межі будівництва (зробити "перевідвод"). Особливість роботи відділу археології полягала також у тому, що роботи з захисту археологічних об'єктів стосувалися не стільки зон меліоративного будівництва (на цьому напрямку продовжувала роботу археологічна експедиція Донецького державного університету), скільки були спрямовані на захист археологічних об'єктів на ниві розширеного кола будівельних відводів. Найбільший обсяг обстежень був пов'язаний з будівництвом магістральних газопроводів. По трасам магістрального газопроводу та кількох газопроводів відводів довелося пройти пішки з півночі на південь фактично всю область. Але економічні труднощі середини 1990-х рр., зміни, які відбу-

валися у державі, місцевому самоврядуванні, системі земельних відводів привели до згорання на деякий час і цього напрямку роботи. Поновлення його відбулося лише з кінця 2002 р.

Одночасно, перебудова соціально-економічних відносин та форм власності, проведення докорінної земельної реформи знов загострили питання щодо уразливості курганів від антропогенного тиску. Відділ охорони пам'яток археології звернувся до Донецького управління земельних ресурсів з пропозиціями щодо захисту археологічних об'єктів у нових умовах. За доброю волею М.Н. Калужного, начальника цього управління, було видано наказ № 28 від 27.06.1995 р., за яким землевпорядні організації області були зобов'язані забезпечувати збереження пам'яток археології при розробці проєктів роздержавлення та приватизації земель сільгоспідприємств (колгоспів і радгоспів). При цьому, землі археологічних об'єктів, які у відповідності до чинного законодавства мали і мають історико-культурне призначення, повинні були залишатися у державній власності. Для цього знадобилося якомога швидше узагальнити всю інформацію щодо археологічних об'єктів, здебільшого курганів, та нанести її на схеми землекористувань. Цьому перешкоджало нерівномірне археологічне обстеження різних районів області. Більшість з них була зовсім необстеженою або розвіданою вкрай слабо. Та коштів і часу на проведення польових робіт не було. Швидкі темпи проведення земельної реформи вимагали нестандартних підходів щодо забезпечення захисту археологічних об'єктів. Виходячи з того, що на першому етапі реформи абсолютно точна прив'язка археологічних об'єктів до місцевості не вимагалась, було вирішено використовувати поряд з накопиченою археологічною інформацією дані про кургани, позначені на топографічних картах.

Використання курганів у топографії було зумовлено тим, що вони, як штучні споруди, підвищені понад і без того найбільш високими ділянками вододілу, які здебільше видно із значної відстані. Завдяки цьому з давніх часів кургани набули якості степових орієнтирів. Ця властивість курганів зробила їх затребуваними у топографії аж до нашого часу. Для підвищення точності орієнтації на окремих курганах згодом було розташовано триангуляційні знаки. У базі даних враховано 297 випадків використання насипів курганів у якості геодезичних

пунктів. Встановлення триангуляційних знаків сприяло не тільки збереженню інформації про кургани на топографічних планшетах, а й збереження самих курганів в натурі (рис. 1, 4). Таким чином, кургани потрапили на верстові, а потім й кілометрові топографічні карти у вигляді спеціальних умовних знаків. Масштаб карт не дозволяв графічно відображати на планшетах форму та розміри курганів. Та їх розташування з достатньою точністю позначалися на карті позамасштабними знаками. До того ж поряд з позначенням кургану та абсолютною висотною позначкою досить часто наводилася відносна висота курганів [Господинов и др. 1974; Судачков, 1967]. Нажаль топографічні визначення висоти кургану не завжди збігаються з "археологічним поглядом". Незважаючи на це, топографічні карти мають мало не вирішальне значення як джерело "курганної" інформації⁴.

Відповідні дані з топографічної зйомки 1939-1941 років масштабу 1 : 100 000 було використано відділом охорони пам'яток археології для доповнення суто археологічних даних про кургани. Верстові карти на той час менше відповідали цій задачі. До певної міри використання зйомки 1939-1941 років аж до останнього часу полегшує пошук курганів під час польових обстежень, дозволяє врахувати кургани, насипи яких повністю зруйновано. Але при використанні топографічних карт для здобування інформації щодо курганів слід запобігати деяким помилкам, маючи на увазі окремі виключення, які допускають топографи при використанні умовного знаку кургану для позначення й неархеологічних об'єктів, які нагадують за формою курган: природних пагорбів, скотомогильників, насипів, утворених під час складування ґрунту, окремих ділянок гірничих відвалів, зокрема, териконів закинутих невеликих старих шахт. Ці випадки стосуються обмежених ділянок, які мають додаткові ознаки природного або антропогенного походження.

У 1995-1996 роках відділом охорони пам'яток археології оброблено більшість доступних на той час матеріалів археологічних

обстежень області та топографічні дані, Завдяки цьому вдалося врахувати близько 7 тисяч курганів. Після ретельної обробки ці дані наносились в масштабі 1 : 10 000 на оригінали карт-схем землекористувань сільгоспідприємств, землі яких підлягали роздержавленню. Ця робота проводилась співробітниками відділу Ю.Б. Полідовичем, В.В. Цимідановим, В.А. Підобідом, В.І. Кузіним та автором статті у Донецькій філії інституту "Укрземпроект" (зараз – ДП Донецький інститут землеустрою). Загалом цю інформацію було нанесено на карти-схеми усіх сільгоспідприємств (близько 460). За підсумками цієї роботи було складено перелік врахованих і позначених на картах-схемах археологічних об'єктів. У 1998 році на цій основі було складено електронну базу даних, яка зберігає інформацію про кожну враховану пам'ятку. Це значно підвищило ефективність обліку курганів. До бази додається й інформація про розкопані або зруйновані кургани, стан, розміри об'єкту, режим використання, що визначається для земельної ділянки у межах охоронної зони тощо. Багато сил роботі з наповнення цієї бази новими даними віддає Ю.Б. Полідович.

Ще у 1995 р. під час нанесення курганів на карти-схеми землекористувань передбачалося, що у подальшому, при проведенні земельних відводів, їх розташування має уточнюватися. За відсутністю коштів та часу, корегування зазначених схем та електронної бази даних відбувається лише безпосередньо при розпаюванні сільгоспідприємств, виділенні селянських та фермерських господарств, відводах під будівництво. Загалом на кінець 2003 р. доповнено схеми землекористування новими об'єктами та уточнено розташування близько 4 тисяч курганів. Використання цих схем при земельних відводах з урахуванням попереднього уточнення та доповнення значно знизило ризик руйнації курганів. І у цій справі Ю.Б. Полідович є ключовою фігурою.

Роботу відділу охорони пам'яток археології щодо уточнення схем розташування врахованих та проведенні виявлення нових археологічних об'єктів

⁴ - Досить відзначити, що проведення обстежень курганів за топографічними даними у 1998 р. на території Володарського і Новоазовського районів, яка рахувалася достатньо повно обстеженою у попередні роки, показало, що звичайним візуальним оглядом (як здійснювалися пошуки курганів у 1980-ті рр.) було охоплено лише 50-60 % курганів. Застосування даних топографічних карт у останні роки значно підвищило ефективність проведення археологічних розвідок. Хоча, безумовно, на карти було нанесено далеко не всі кургани. Зокрема, в курганних групах, як правило, позначалися лише 1-2 найбільших курганів.

було поліпшено завдяки виникненню нових можливостей. Цьому сприяло придбання наприкінці 1995 року в Українському аерогеодезичному підприємстві понад півтори тисячі літокопій топографічних планшетів масштабу 1 : 10 000 по території Донецької області. Використання цих матеріалів дозволяє більш точно визначити положення курганів, виявити додаткові кургани, які не було позначено на картах масштабу 1 : 100 000.

Використання даних з топографічних планшетів масштабу 1 : 10 000 суттєво полегшило й польові роботи, тому що точність цих матеріалів значно перевищує можливості інструментальної прив'язки. В обставинах обмеженості коштів, у 1998 та 2000 роках було проведено 100-відсоткові археологічні обстеження 25 сільгоспдприємств із повним обліком всіх, навіть поодиноких, знахідок на території Артемівського, Волноваського, Володарського, Костянтинівського, Красноармійського, Краснолиманського, Мар'їнського, Новоазовського,

Слов'янського, Старобешівського, Тельманівського, Ясинуватського районів та окремих великих ділянок у межах Донецької, Горлівської, Дзержинської, Макіївської міських рад. У наступні роки археологічні обстеження продовжувалися, але можливості для цієї роботи зменшилися.

Відновлення програми паспортизації (Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки" від 9.09.2002 р. № 13, затвердження Донецькою обласною державною адміністрацією "Заходів з комплексної паспортизації об'єктів культурної спадщини Донецької області на 2003-2010 роки", а також робота над підготовкою Зводу пам'яток ("Комплексна програма підготовки до видання тому Зводу пам'яток історії та культури по Донецької області", затверджена Донецькою обласною державною адміністрацією) мають вивести облік курганів у Донецької області на належний рівень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археология Украинской ССР. Т.1.: Первобытная археология / Отв. ред. Д.Я. Телегин. К., 1985.
2. Бабков В.Ф., Безрук В.М. Основы грунтоведения и механики грунтов. М., 1976.
3. Белов А.Ф., Ляшко С.Н. Об одном из аспектов возникновения курганного погребального обряда степей Восточной Европы // Древности Степного Причерноморья и Крыма. П. Запорожье, 1991. С.28-30.
4. Господинов Г.В., Сорокин В.Н. Топография. М., 1974. 359 с.
5. Добровольский В.В. География почв с основами почвоведения. М., 1967.
6. Евсеев В.М. Отчет о поездке по Макевскому и Чистяковскому районах Донецкой области в 1932 г. // Архив ООПА ДОКМ.
7. Кизельватер Д.С., Раскатов Г.И., Рыжова А.М. Геоморфология и четвертичная геология. М., 1981.
8. Кириков С.В. Человек и природа степной зоны. Конец X – середина IX в. М., 1983.
9. Кравченко Э.Е., Шамрай А.В. Погребальные комплексы хазарского времени с багарами с территории Донецкой области // Донская археология. 2000. № 3-4. С.70-82.
10. Кучугура Л.И. История археологических коллекций Мариупольского краеведческого музея. Собиратели. Исследователи. Мариуполь, 2001 (Научный архив Мариупольского краеведческого музея. № И-15/2001).
11. Материалы к отчету Мариупольской окружной комиссии о работе за 1926-27 год. Мариуполь, 1927.
12. Мильков Ф.Н. Рукотворные ландшафты. М., 1978.
13. Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. XIV: Новороссия и Крым. СПб. 1910. С. 228-418.
14. Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого гос. университета о разведках и раскопках в 1973 г. // НА ІА НАНУ. Ф.о. 1973/33.
15. Моруженко А.А., Зарайская Н.П., Санжаров С.Н., др. Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Амвросиевского, Першотравневого и Славянского районов Донецкой обл. в 1983 г. // НА ІА НАНУ. Ф.о. 1983/50.
16. Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. Донецк, 1966.
17. Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. Донецк, 1981.
18. Пиневич П.М. Археологические раскопки в Мариупольском округе в 1927 г. (Отчет

// НА ІА НАНУ. ВУАК № 116/39. 1927.

19. **Пиневич П.М.** Археологические исследования на Мариупольщине и археологические раскопки (Отчет 1928 г.) // НА ІА НАНУ. ВУАК № 202/26.

20. **Пиотровский В.В.** Геоморфология с основами геологии. М., 1977.

21. **Полидович Ю.Б.** Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // АА. 1993. № 2. С.35-98.

22. **Савур-Могила.** Легенди та перекази Нижньої Наддніпрящини / Упоряд. В.А.Чабаненко. К. 1990.

23. **Список памятников археологии Украины.** Донецкая область / Сост. О.Я. Привалова, А.И. Привалов. К., 1988.

24. **Судаков С.Г.** Основные топографо-геодезические работы за 50 лет Советской власти // 50 лет Советской геодезии и картографии. М.: Недра. 1967. С. 21-90.

25. **Усачук А.Н.** Раскопки Н.Е. Макаренко и В.М. Евсеева на территории Донецка // ДАС. 1993. № 3. С.47-52.

26. **Усачук А.Н.** Исследования В.М. Евсеева в восточных районах Донецкой области // ДАС. 1994. № 5. С. 97-104.

27. **Чмихов М.О., Шилов Ю.О., Корнієнко П.Л.** Археологічні дослідження курганів. К., 1989.

28. **Шрамко Б.А.** Отчет о работе Скифской археологической экспедиции ХГУ в 1961 г. // НА ІА НАНУ. Ф.о. 1961/24.

Стаття надійшла до редакції у грудні 2003 р.